

Bakhtiyar Vahapzade'ye G6re Türk Birliğinin K6lt6rel Zemini

Nurullah ÇETİN*

6Z

T6rkl6k d6nyasının b6y6k Şairi Bakhtiyar Vahapzade, Şiir ve yazılarında b6t6n d6nya T6rklerinin birleŐmesi gereği 6zerinde durur. Bunun için 6ncelikle dil, k6lt6r, sanat, edebiyat, din, milliyet ve 6lk6 birliğinin olması gereğine inanır. Bunun için Şiiri 6nemli bir m6cadele vasıtası olarak deđerlendirmiŐtir. Őiirlerinde bu bağlamda mill6, toplumsal sorunlara bol bol yer vermiŐtir. Ayrıca mill6 heyecanı diri tutan bir s6y-lem 6retmiŐtir. T6rk birliğinin sağlanmasında T6rkiye-Azerbaycan kardeşliği 6zerinde yoğun olarak duran Şair, bunun yanında diğer b6t6n T6rk boylarının da birlik içinde yer almasının 6nemine vurgu yapmıŐtır. B6y6k T6rk birliğinin gerçekleşme alanı olarak da T6rkiye merkezli bir T6rk birliğini 6nermiŐtir. Ona g6re b6y6k T6rk birliği 6nce k6lt6rel zeminle baŐlayacak, sonra bilimsel, siyasi ve ekonomik birliktelikler halinde devam edecektir.

Anahtar Kelimeler: Bakhtiyar Vahapzade, dil, k6lt6r, sanat, edebiyat, din birliği, milliyet ve 6lk6 birliği.

ABSTRACT

Cultural Ground of Turkish Unification according to Bakhtiyar Vahapzade

Bakhtiyar Vahapzade, the great poet of the Turkish World emphasizes on the need for the unification of Turks all over the world in his poems and writings. For the unification, he believes, first of all, that the unity of language, culture, art, literature, religion, and the unity of nationality and ideals are required. Therefore he thinks that the poem is an important means of the struggle. In this context, he gave much room to national and social matters in his poems. In addition to this he produced a rhetoric which makes the national excitement alive. Intensively emphasizing the Turkish-Azerbaijani brotherhood for the unity of the Turks, he stressed the importance of inclusion of the other

* Prof. Dr., Ankara 6niversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fak6ltesi, T6rk Dili ve Edebiyatı B6l6m6, Yeni T6rk Edebiyatı Anabilim Dalı, ANKARA, e-posta: ncetin64@hotmail.com

Turkish communities into this unity. He also offered Turkey as the place for the realization of the great Turkish unity. According to him, the Turkish unity would first start in the cultural ground, and continue with the unification in scientific, political and economic spheres.

Key Words: Bahtiyar Vahapzade, unity of language, culture, art, literature, religion, and the unity of nationality and ideals.

Giriş

Turan dünyasının, büyük Türklük âleminin gümbürdeyen, gürüldeyen, çağıldayan, haykıran, öfkelenen coşkun şairi, dağ duruşlu adam, bozkurt bakışlı dev aksakal, bir hayatın nasıl yaşanacağını, Allah'ın Türk'e verdiği hayat nimetinin nasıl kıymetlendirilerek verimli, dolu dolu yaşanabileceğini göstermiş örnek insan, şimdilik cesediyle aramızdan ayrıldı. Ruh, kalp, fikir beraberliğimiz devam ediyor. Onun şiirlerini okuyarak, mücadelesinin izini sürerek, kararlılık, azim, sebat, irade nümunesi kişiliğini örnek olarak onunla olan gönül beraberliğimizi sürdürüreceğiz.

O bahtiyar adam, o dağ duruşlu yiğit, bir ulu çınar gibi komünist kasırgalara, uzun sınır boylarına, kallesiz ve hain iç şebelere, Türk'ün ensesinde kene gibi duran kişiliksiz ayak bağlarına aldırmandan büyük ve kutlu bir davayı omuzlayacak kadar dev bir duruş sergiledi.

Saçlarını dağ rüzgarlarının taradığı o çelik bakışlı adam, ulu Türk birliği davasının kara sevdalı hamalıydı. Dünyanın her tarafına öbek öbek yayılmış Turan'ın öksüz evlatlarını derleyip toplama derdinde şefkatli bir ata idi.

Dünyayı parsellemiş Rus ve Amerikan emperyalizminin pençesinde kıvranan Turan'ın mazlum boylarını birleştirip dünyanın dengesini tekrar kurma azmiyle dolaştı yeryüzünde. Önce Türk'ün büyük oymağı Türkiye Türklüğüne sevdalandı. Oğuz Türklüğünün bu tarih yorgunu Anadolu evlatlarını görmek, onlarla tanışmak, bilmek sevdasına kapıldı.

Dünya tarihini hallaç pamuğu gibi atan bu Türkiye Türklüğü, Turan'ın işaret fişeklerinin atılacağı ana ata ocağıydı. Büyük hurûç harekâtı buradan olacaktı. Dünya çapında bir hadise yapacak olan büyük Turan birliğinin kutlu yürüyüşü buradan başlayacaktı. O, buna inandı, bunu derinden hissetti ve son nefesine kadar büyük Türk birliğinin derdiyle yandı, Turan inşaatına harç taşıdı. O bizim bilge aksakalımızdı. Öğretmenimizdi, vekilimizdi, şairimizdi, kavgamıza adanmış bir serdengeçtimizdi.

Şiiri Soylu Bir Bayrak Yapan Dava Şairi

Vahapzade, özelde Azerbaycan Türklüğünün, genelde ise bütün Turan Türklüğünün sorunlarını, dertlerini, acılarını, beklentilerini, hayal ve umutlarını dillendiren bir dava şairidir.

Şiiri, fildişi kulesinden alıp kavga meydanına, er meydanına, millet meclisine, sokaklara taşımıştır. O, şiiri hassas bireysel duygulanımların titreteceği bir ifade alanı olarak görmemiş; Türk davasının gür, tok, sert, kararlı, azimli bir sesine dönüştürmüştür. O, bir bakıma bizim Mehmet Âkif'imizdir, Necip Fazıl'ımızdır, Arif Nihat Asya'mızdır, Yavuz Bülent Bakiler'imizdir. Şiir anlayışını ve şiirinin içeriğini kendisi şöyle açıklıyor:

"Halkımın 180 yıl Rus emperyalizminin yumruğu altında çektiği çileler, azap ve üzüntülerdir elime kalem verip beni şair eden. İşte bu nedenden aynı yumruk, baskı altında benim yazdığım şiirlerime bir manalı, yüzden bakan okuyucu, mısralarımın kendisini değil de onun sırtında saklanan anlamı arayıp bulmalıdır. (...) Hani ben bu zavallı halkın evladı olduğumdan onun dertlerini yakınıyor, onun çilelerini yazıyor, onun güç durumunu yansıtıyordum. Allah hiçbir milleti başka milletin kölesi etmesin."¹

Şiiriyle Özdeşleşen Mücadele Adamı

Bahtiyar Vahapzade, hayatı boyunca sadece soyut düzeyde kalan pasif bir şair olmadı. Aynı zamanda olması gerektiğine inandığı zaman ve zeminde fiilî mücadele alanında da gözünü kırpmadan yerini alan mücahit bir Turancı idi. Mücadele meydanına atılırken hiçbir şahsî endişe taşımadı. Hep milletin, Türklüğün, Turan davasının selametini düşündü.

Bu bağlamda Sovyet Rusya emperyalizmine karşı Azad Azerbaycan Devleti davası adına büyük bir mücadele ortaya koymuştur. Millet Meclisinde bir mebus olarak da gereken siyasi mücadelede yerini almıştır.

Millî Birlik ve Beraberlik Mistiği

Milletlerin çıkardığı büyük adamlar, büyük fikir adamları, büyük şairler, büyük düşünürler, büyük mücadele adamları, kısır siyasî çekişmelerle uğraşmazlar. Fotoğrafın tamamını görürler ve gözlerini ufka dikerler. Bir ülkede millî birlik ve beraberlik her şeyden önemlidir. Falan parti, filan parti meselesi küçük adamların işidir. Bahtiyar Vahapzade'yi bu bağlamda ufku geniş bir Türk devlet adamı vasfıyla da tanıyoruz. 1990'lı yıllarda ülkesinin Sovyet Rus emperyalizminden kurtuluşu ve bağımsızlığa kavuşması sıralarında neler yapılması gerektiği konusunda şunları söylüyor:

"Savaşa giden ülkede herkes bir olmalıdır. Ben öyle tahmin ediyorum ki savaştan ülkenin bir partisi, bir maksadı, bir cephesi olmalıdır. O da topraklarımıza göz diken düşmanları mağlup etmek, topraklarımızdan kovmak. Buna nail olmadan meydana çıkan her bir fikir ayrılığının aleyhineyim. Rus sömürgesi, Ermeni maşasını kullanarak bizimle savaşıyor. İstiklalimizin tehlikede olduğunu anlamalıyız."²

1 Bahtiyar Vahapzade, *Şiirler Sonbahar Düşünceleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s.XVI.

2 Nedim Yalçın'ın kendisiyle yaptığı bir mülakattan, *Zaman* gazetesi, 3 Mayıs 1993.

Bahtiyar Vahapzade, ömrü boyunca düşmanların ayrıştırıcı, bölücü çalışmalarına karşı bütün Türklerin birlik hâlinde olması gereği üzerinde durmuş, hep bu dava için uğraşmıştır. Nitekim bir şiirinde şöyle der:

“Ya Rabbim, akıl ver, kemal ver bize
Çoktan unutmşuz düşmanımızı
Düşman kesilmişiz birbirimize.

Yol bir olmalıdır, akide birse
Bir çok tarikata ayrılmışız biz.
Ailede ikilik çekişmedirse
Millette ikilik felaketimiz!”³

“İki Devlet, Bir millet” Ülküsü

Türkiye ve Azerbaycan Türklüğü Kardeşliği

Ziya Gökalp’in önce Türkiyecilik, sonra Oğuzculuk, Türkmencilik, uzak hedef olarak da Turancılık fikrinin izinden giden Bahtiyar Vahapzade, büyük Turan idealinin önce Türkiye-Azerbaycan birliğiyle başlayacağına inanıyordu. Türkiye sevdasına kapılan Turan önderi, bu inançla Turan’ın ilk birliğinin Türkiye-Azerbaycan birliğiyle başlamasını arzu etti. Bu olursa, gerisi çorap söküğü gibi gelecekti. İlk adım önemliydi. “İki devlet, bir millet” davası, Turan çocuklarının hayallerinin ilk büyük esintisiydi. Dağ duruşlu Bahtiyar ata, bu esintiyi şöyle dile döktü:

AZERBAYCAN - TÜRKİYE
Bir ananın iki oğlu,
Bir çınarın iki kolu
O da ulu, bu da ulu
Azerbaycan - Türkiye

Dinimiz bir, dilimiz bir
Ayımız bir, ilimiz bir,
Aşkımız bir, yolumuz bir
Azerbaycan - Türkiye

Bir milletiz, iki devlet
Aynı arzu, aynı niyet
Her ikisi Cumhuriyet
Azerbaycan - Türkiye

Birdir bizim her hâlimiz
Sevincimiz, melalimiz
Bayraklarda hilâlimiz
Azerbaycan - Türkiye

3 Bahtiyar Vahapzade, *Soru İşareti*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s.85.

Ana yurttta yuva kurdum
Ata yurda gönül verdim
Ana yurdum, Ata yurdum
Azerbaycan - Türkiye

Türkiye ile Azerbaycan arasında her anlamda tam bir birlik, kardeşlik, dayanışma olması gereğinin üzerine çokça vurgu yapan Türk'ün ortak şuuru büyük şair, 1918'de, Türkiye Türklüğünün Azerî Türklüğüne olan kardeşçe, samimi, büyük ve duygulandırıcı yardımını üzerine bir şiir yazar. 1918'de Türk ordusu Ermeni işgaline maruz kalan Azerbaycan halkının yardımına gelir. Destan yazan Türk ordusunun neferlerinden birisi Şamahı civarında yaralanır ve şehit düşer. Yaralandığında yardımına gelen köylülere "eğer ben ölürsem beni yaralı olarak bulduğunuz yere defn edin" diye vasiyette bulunur ve asker yaralandığı yere defn edilir. İşte şairimiz Bahtiyar Vahapzade, bu olayla ilgili olarak şu şiiri yazar:

TENHA MEZAR

Yolun kenarında تنها bir mezar
Üstünde ne adı, ne soyadı var.
Yolcu, arabayı durdur bu yerde
Bir sor, kimdir yatan تنها kabirde?

O bir Türk askeri, kahraman, metin!
O öz kardeşine yardıma geldi.
Kurşuna dizilen milletimizin,
Haklı savaşına yardıma geldi.

Uzaktan ses verip senin sesine
Geldi, o dönmedi öz ülkesine.
Düşman saflarını o, soldan sağa,
Biçti, dostlarıyla cepheyi yarı.
Toprağın yolunda düştü toprağa,
Senin toprağını sana kaydardı.(geri aldı)

Kendi koruduğu, hem can verdiği
Yolun kenarında defn edildi o.
Uğruna canını kurban verdiği
Toprağı kendine vatan bildi o.

Yolcu, arabanı bu yerde egle.(durdur)
O mezar önünde sen ta'zim eyle (saygıya dur).
Secde kıl, dua et onun ruhuna,
Ayak bastığın yer borçludur ona

Türkiye Merkezli Büyük Turan Birliği Davası

Bahtiyar Vahapzade'yi büyük ve sahih Türk aydını yapan düşüncelerinden en önemlisi, duygusal davranmayarak, küçük hesapları bir tarafa bırakarak, bencilliği bir kenara koyarak olanca samimiyetiyle Türkiye merkezli büyük

bir Turan birliği idealine samimi olarak inanmış olması ve bunu bütün Türk boylarına da teklif etmesidir:

“Kendini beğenmemek, Batının karşısında eğilip onu körü körüne taklit etmek, kendi millî değerlerini unutmak, her zaman biz Türklere pahalıya mal olmuştur. Yıllardır Türkiye Avrupa Birliği’ne girmek için kapılar çalıyor, az kalsın yakarıyor, onlarsa vaad ediyor, fakat aslında kuyu kazıyorlar. Bence Türkiye, yüzünü Batıya değil kendi kardeşlerine, yani Doğuya çevirmelidir.”⁴

“Tek arzum yirmi birinci yüzyılda Türkiye’nin dünya muvazenesinde (dengesinde) sözü geçen, dünyanın en güçlü devleti olmasıdır (...) Ey Allah’ım! Sen Türkiye’nin geçmişteki kudretini ve azametini geri ver.”⁵ duası bu samimiyetini ortaya koyar.

Uzağa düşmüş, uzağa düşürülmüş Türk kardeşlerini görmek heyecanıyla Türkiye’ye 1961 yılında gelişini kutsal bir hac heyecanıyla şöyle anlatıyor Bahtiyar Muallim:

“Dedemin, babamın ve amcalarımın ağzından Türkiye hiç düşmezdi. Ben şimdi soyumdan gelen arzuların hayallerin ülkesi olan Türkiye’ye gidiyorum. Sabah erkenden kalkıp tıraş oldum. Otuz beş yıldır hasretini çektiğim, ismini zaman zaman andığımda bütün bedenimi titreten, koluma kuvvet, ayağıma takat, gözlerime ışık veren bir şehre, İstanbul’a gidiyorum. Ümitlerim, bayrağım, kaybettiğim tarihim, geçmişim, ana dilim, şerefim hepsi sendedir; önünde boyun eğdiğim, zorla elimden alınan adımın sahibi, namusumun, izzet ve şerefimin koruyucusu, gören gözüm, vuran kolum, düşünen beynim, yardımcım, dayanağım sensin. Kamaranın penceresinden bakıyorum uzakta fener yanıp sönüyor. Allah’ım! İlk defa Türk ışığı görüyorum. O ışıktaki benim arzularım yanıyor. Ey fener, sen sana tarih boyu düşman olan bir milletin gemisine yol gösteriyorsun. O geminin içinde sana can vermeye hazır birisi var.” (...)

Ben sana kurban olayım. Ey Benim Cumhuriyetim! Ey benim benden uzak vatanım! Benim için yanan ve bana elini uzatamayan vatanım! İzin belgesinin üzerindeki mührü döne döne öpüyorum. Otuz beş yıldır vesikamın üzerinde Rus dilinde yazılı ifadeler vardı, ilk defa şimdi kendi dilimde yazılı bir ibare var kimliğimde. Ömründe sadece on saat benim kim olduğumu gösteren vesika ise ilk defa kendi dilimdeydi. Ben ancak şimdi ben oldum.”

(...) “Nihayet İstanbul’a ayağımı basıyorum. Bu mukaddes toprağı eğilip öpmek istiyorum. Ama yol boyunca beni takip eden ajanlardan korkuyorum. Yan, ama öyle yan ki, alevin gözükmesin. İstanbul’da topu

4 www.sevincocokum.info

5 Erdal Karaman, “Türkiye Sevdalısı Şair, Bahtiyar Vahapzade’nin Türkiye Sevdası”, www.sana-talemi.net, *Yağmur Dergisi*.

topu on saat kaldık. Şehri gezdik. İnsanlarla konuşmak istiyorum. Hâl hatırlarını sorup onların kalbine yol bulup girmek istiyorum. Ancak onların bana meyli yok.”⁶

Vahapzade, Türkiye merkezli Turan birliği düşüncesini 21-25 Mart 1993'te Antalya'da yapılan Türk Devlet ve Toplulukları, Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı'nda yaptığı konuşmada şöyle dile getirdi:

“Bugün Kurultayımızı yaptığımız Türkiye'yi dünya Türklüğünün merkezi biliyor, başkenti sayıyoruz.”⁷

Bahtiyar Vahapzade, gözünü geçmişimizin uzak çağlarına dikmiş ütöplast bir Turancı değil; tam tersine ayağını içinde yaşadığı zamana basıp gözünü geleceğe diken gerçekçi bir millet mistiğidir. Türkiye Türklüğüne dair duygulanımlarını ve izlenimlerini yazdığı bir şiirinde bizim ne olduğumuzu, ne olmamız gerektiğini ve ne olacağımızı çok gerçekçi ve sahih bir çerçeve içinde şöyle ortaya koyuyor:

İSTANBUL

Bugün bir ayağı Avrupa'dadır.

Bir ayağı Asya'da

Türk'ün.

Kulaklarında motor sesi,

Dilinde *Kur'an* sesi,

Türk'ün.

Zaman onu dillendirir,

Asrın ahengine ses verir,

Düşünüp derinden

Ancak babası çeker eteklerinden,

Çırpınır şehir

İkilik içinde.

Düğüm düğüm olmuş fikirler

Asrın keşmekeşinde.

Bir şehirde buluşur

İki dünya, iki âlem.

Bulacaktır eminim,

Türk oğlu Hak yolunu.

O, şimdilik seyreder

Sağını,

Solunu...

Yüreği şark yüreği,

6 Erdal Karaman, “Türkiye Sevdalısı Şair, Bahtiyar Vahapzade'nin Türkiye Sevdası”, www.sana-talemi.net, *Yağmur Dergisi*.

7 Bahtiyar Vahapzade, *Yanan da Ben Yaman da Ben*, Göytürk Yayınları, Bakü 1995.

Aklı Garp aklıdır
Türk'ün
Bu tezattan sinesi dağlıdır.
Türk'ün."

Burada Türkiye Türklüğünün bir ayağının Avrupa'da, kulağının motor sesinde olması, asrın ahengine ses vermesi, aklının Garp aklı olması gibi imgelerle aslında bizim iki boyutlu hâlimizi yani hem şuursuzca Batılılaşma maceramızı hem de bilimde ve teknikte zamanın ve dünyanın gidişatından geri kalmak istemeyişimizi çok güçlü bir vurgu ile ortaya koymaktadır. Diğer yandan bir ayağımızın Asya'da oluşu, dilimizde *Kur'an* sesinin bulunuşu, yüreğimizin Şark yüreği oluşu gibi imgeler de yine bizim duygu, kültür, inanç, yaşama biçimi bakımından geleneğe ve İslam'a bağlı yanımızı ifade etmektedir. Yalnız tespit ettiği bir gerçek var ki o da akıl ve kalp, ilim ve bilim, kültür ve teknik, dünya ve ahiret, din ve hayat gibi alanlarda gerekli olan ahengi, uyumu uygun şekilde ayarlayamamış olmamız. Ama şair, bunun da zamanla rayına oturacağı kanaatindedir.

Ütopyanın Gerçeğe Dönüşmesi: Hayata Geçirilebilir Bir Turan Projesi

1. Kültürel Ortak Zemin İnşası

Vahapzade, samimi ve gerçekçi bir Turan projesinin umdelerini ortaya koydu. Bahtiyar Vahapzade, duygu ve heyecanı ile nasıl coşkun bir Turancı idiyse, fikirleriyle ve bilgi birikimiyle, gerçekçi aklıyla o oranda tatbikat ve eylem Turancısıdır. Büyük Turan birliğinin ilk adımının ortak bir kültürel zemin inşasıyla mümkün olacağı kanaatindedir ki bu, son derece doğru bir düşüncedir. Turan'ın uzak düşmüş çocukları, önce aynı gönül diliyle konuşabilmelidir. Bu da kültür birliğiyle mümkündür. Kültür birliğini oluşturan temel unsurlar ise şunlardır:

a. Dil Birliği

Kültür birliği, dil birliğine bağlıdır. Bütün Türklerin ortak bir anlaşma Türkçesi olmalıdır. Dil birliği, bugün bizim cesaretle üzerine gitmemiz gereken bir konudur. Yıllar boyu emperyalist Ruslar, değişik Türk boylarının aslında birer lehçe olan Türkçelerini farklı diller gibi göstermeye ve bunları farklı birer dil olarak kurumsallaştırmaya çalışmış. Ama Turan'ın bugünkü evlatları Türkçelerini birleştirmek, anlaşabileceği, danışabileceği ortak bir dil zemini oluşturmak zorundadır. Türklerin birbirleriyle anlaşamamasını büyük bir acıyla şöyle eleştirir:

"Bugün ortak atalarımız olan Göktürklerin çadırını hatırlatan bu muhteşem çadırın altında toplanan bizler, yani Özbek, Kırgız, Kazak, Tatar, Başkurt, Azeri, Türkmen, Kumuk, Altay, Nogay, Saka Türkleri birbirimizden o kadar ayrı düşmüşüz ki bir olan atalarımızın diliyle konuşamıyor, yalnız Rusça aracılığıyla anlaşıyoruz. Ben bunu büyük bir felaket sayıyor ve bu felaketi ortadan kaldırmak için tek bir yol görüyorum. Yavaş yavaş ortak dile doğru yürümek. Elbette bu, bir yılın, beş yılın, on yılın

işi değil. Bu yüce maksada ayrı ayrı ilimlerin ortak terminolojisini kurmakla başlamalıyız, düşüncesindeyim. Arzu ediyorum ki bizim torunlarımız ve onların çocukları bizim gibi birbirleriyle Rusça veya başka bir dille değil, ortak Türk diliyle anlaşsınlar.”⁸

Bahtiyar Vahapzade, dille ilgili olarak son derece yerinde ve gerçekçi bir teklif sunmaktadır:

“Bence, Türk dünyası edebiyatçıları arasındaki münasebeti geliştirmek ve Türk edebiyatını daha da güçlendirmek için ortak dile muhtacız. Bir Kırgız ile Azeri'nin konuştuğu Türkçede farklılıklar vardır. Bizimle Türkiye'deki Türklerin arasında dil problemi yok. Amma Kırgızla Kazakla var. (...) Ben arzu ederim ki Türkler arasında dil uçurumu olmasın.”⁹
“Aydınlarımız şimdiden çalışmaya başlamalıdır. Azerbaycan Türkü, Türkiye'de bugün konuşulan bazı kelimeleri anlamakta zorluk çekiyor. İlim adamlarımız ortak dil hususunda çalışmalar başlatırken, diğer taraftan kullandığımız ortak kelimeler dilden atılıyor. Azerbaycan'da 'okul' kelimesini bilen çok azdır. Bunun yerine niçin 'mektep' kelimesi kullanmıyoruz. Bunlar önemli meseleler. Mektebe, muallime dönmeli. Benim atam mektep demiş, okul dememiş.

Bu alanda yapılabilecek bir diğer çalışma da ortak dil projesidir. Ortak bir lügat (sözlük) hazırlanmalıdır. Türklerin kullandıkları ortak kelimelerin işlerliği artırılmalıdır. Biz bugün Azerbaycan Türkçesinde 'dilekçe' yerine 'eriza' kelimesini kullanıyoruz. Bu güzel bir kelime değil. Bu kelimenin yerine dilekçe kullanılmalıdır.

Aynı şekilde size yabancı dilden geçmiş 'anahtar' kelimesi var. Bizde bunun karşılığı 'açar' kelimesidir. Özbeklerin, Kırgızların ve Kazakların kullandığı bu kelime niçin bütün Türk dillerinde ortak olmasın? Bu mesele bir iki yılın işi değil. Biz bunu şimdiden başlatmazsak, gelecek nesil bizim yüzümüze tükürecek.”¹⁰

Bahtiyar Vahapzade, ortak bir iletişim dili olarak Türkçe davası güderken Türkiye Türkçesinin yozlaşmasına, bozulmasına, yabancılaşmasına da haklı olarak feveran ediyor. Türkiye Türklerinin dillerine, kültürlerine sahip çıkması, yabancı hayranlığı gibi çürümeye isyan ediyor ve bizi uyarıyor:

“Anadolu Türkleri, tarihin hiçbir döneminde hiçbir halkın kölesi olmamıştır. Eğer bu bir gerçekse, peki neden büyük imparatorluklar kurmuş Anadolu Türkleri, bugün kendi millî varlıklarına düşman kesilmiş; bül-bül nağmesine benzeyen Türk dilinin bekâretini bozuyor, ona baskı yapıyor? Türkçeyle klasik eserler ortaya koyan Nesimî, Nevaî, Mahdumku-

8 Bahtiyar Vahapzade, *Yanan da Ben Yaman da Ben*, Göytürk Yayınları, Bakü 1995.

9 *Türkiye Gazetesi*, 17 Haziran 1998, Ali Tatlı'nın kendisiyle yaptığı mülakattan.

10 Erdal Karaman, “Türkiye Sevdalı Şair, Bahtiyar Vahapzade'nin Türkiye Sevdası”, www.sana-talemi.net, *Yağmur Dergisi*.

lu, Fuzulî, Sabir ve Mehmet Âkiflere bu dil uydu da, şimdi bize uymuyor mu? Niçin kendi kendimize kelimeler uyduruyoruz? Kim bu hakkı bize vermiş? Dilin sahibi bireyler değil, millettir.

Bağımsız Türk Cumhuriyetleri kurulduktan sonra bir taraftan yavaş yavaş ortak dile gitmeyi düşünüyoruz, diğer taraftan ise siz Türkiye Türkleri, hepimiz için ortak pek çok kelimeyi dilinizden kovuyor, uyduruk sözler üretiyor, aramızda uçurum yapıyorsunuz. Bunu nasıl anlayalım? İşte benim hayretimin sebebi budur. Sizin yazdığınız gibi ben de Ankara'nın, İstanbul'un sokaklarından geçtiğim zaman, bu şehirlerin Londra mı, New York mu, yoksa İstanbul mu olduğunu anlayamıyorum. Reklamlar, dükkânların ve bazı idarelerin adları, hatta uçakların üzerinde 'Türk Hava Yolları' yerine 'Turkish Airlines' yazılıyor. Türk Hava Yolları'nın dergisinin adı *SkyLife*. İşte ben buna hayret ediyorum. Bundan başka bir de Türkiye'deki eğitimin İngilizleşmesi beni üzüyor."¹¹

Vahapzade dilimizin ortak; bunun adının da "Türk dili" olduğunu vurgulu olarak belirtir. Nitekim "Artık Zile Döndü Zincirin Sesi" adlı şiirinde şöyle der:

"Yaşadık hasretle yüz seksen yılı
Yoksa ters dönmekte bu çarh-ı devran?
Yurdum Azerbaycan, dilim Türk dili
Diyen bal kokulu diline kurban"¹²

Burada dikkat edilsin, "dilim Azerice" ya da "Azerbaycanca" filan demiyor; "Türk dili" diyor. Emperyalistler Türkleri bölmek, parçalamak, birleşmelerini engellemek için Azerice, Kırgızca, Özbekçe gibi adlar altında Türkçeyi parçalıyorlar. Bunları sanki başka başka dillermiş gibi sunuyorlar. Vahapzade, şiir ve yazılarıyla bu emperyalist oyunun farkına varmış şuurlu bir Türk aydını olduğunu gösteriyor.

Vahapzade, anadil bilincini şu şiirinde kuvvetle dile getiriyor:

BENİM ANA DİLİM

Benim ana dilim, benim kimliğim
Pasportum, kendime öz hâkimliğim.
Benim benliğimin füsunkârlığı
Konuşan kemâli aklıdır dilim.
Milletin varlığı, yurdun varlığı,
Senin varlığına bağlıdır dilim.
Beni hem dedemle, hem de nevemle
Bağlayıp uzanan tarih bağımsın.
Dünüm, geleceğim, üstelik hele
Benim söz hünerim, ses bayrağımsın.

¹¹ <http://devturkler.com/devturk/bahtiyar-vahabzadeden-mektup-var>

¹² Bahtiyar Vahapzade, *Soru İşareti*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s.26.

Sensiz adım haram, vatanım haram
Ana sütü gibi helâlîm-dilim
Sen nerede varsan orda ben varım

Ey benim yıldızım, hilâlîm dilim.
Taşlardan süzöldün sen zaman zaman
Güzeldir suların taştan geçmesi
Yarandı dupduru damlalarından
Bayatı çeşmesi, destan çeşmesi

Sözü öz yerine koymak terhini
Üstatlar öğretti bize bir be bir
Senin kudretini, senin sihrini
Gösterdi dünyaya Fuzuli, Sabir.

Benim anadilim, mucizem, sihrim
Duvarlar dağıtar, kapılar kırar
Bazen birce kelime, en derin fikrin
Üstüne nur salıp cilalandırır.

Farkını bilmeyip akla karanın
Adam var bu dili yad sayar bu gün
Dedesi bu dilde cephe yaranın
Kendi başka dilde konuşar bu gün

Hangini söyleyim, mis mi, demir mi?
Yalnız öz sesinde çınlamıyor mu?
Mis sesi benzemez altın sesine
Onların dilidir onların sesi.
Benzemez bülbülün şakımasına
Karga garıltısı, keklik nağmesi

Ne yaprak, ne rüzgâr, ne metal, ne kuş
Seslenmir, ötmüyor özge dilinde
Peki, bilmiyorum sana ne olmuş
Yad dilde ötürsen öz menzinde

Namustan habersiz, vicdandan uzak
Vazife kürsüsü meramdır sana.
Vatanın dilini sevmeyen alçak
Vatanın ekmeği haramdır sana!

Ağustos 2000.¹³

b. Sanat-Edebiyat Birliği

Ortak bir anlaşma, danışma, bilişme, görüşme Türkçesi inşa ettikten sonra ortak bir sanat anlayışı içinde duyarlıklarımızı, bakış açılarımızı, dünyayı, hayatı, olayları, zamanı, mekanı yorumlama biçimlerimizi de birleştirmemiz

13 Bahtiyar Vahapzade, *Soru İşareti*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s.112-113.

lazımdır. Bu bağlamda sanat, edebiyat birliği son derece önemlidir. Nitekim büyük Türk şairi, bu konuda şu eleştiri ve teklifleri yapıyor:

“Türkiye’de yılda 20 oyun oynanıyorsa 18’i muhakkak yabancı oluyor. Alman, Fransız, Rus. (...) Buna çok hayret ediyorum. Her defasında Çehov’a müracaat edilirken niye kültür adamlarının akıllarına Ahundzade’nin eserleri de gelmiyor, niye Cafer Cabbarlı’nın eserleri de İstanbul’da, Ankara’da oynanmıyor? Bizi de tanısınlar, görsünler. (...) Bizim eserlerimiz ne düzeydedir, biz nelerle yaşıyoruz, psikolojimiz, gülmemiz, ağlamamız nedir, bir görsünler. Kardeşlik budur. Kendimizi tanımaktan, idrak etmekten bu kadar kaçılır mı?”¹⁴

“Ortak dil olduğunda her türlü kültürel münasebetler geliştirilebilir. Mesela Azerbaycan’ın tiyatrosu gelsin Ankara’da, İstanbul’da oyun sergilesin. Türkiye’nin tiyatroları da Bakü’ye, Taşkent’e, Bişkek’e gelsin. (...) Bu kültür alakaları çok önemli. Türk dünyası arasında büyük bir güç oluşturur.”¹⁵

“Hem Anadolu Türkleri hem de Azerbaycan Türkleri ilişkilerimizin daha sıkı olmasını arzu ediyorlar. Aydınlarımız bu konuda daha da istekli görünüyorlar. Maalesef ilişkilerimiz arzu edilen seviyede değil. Bu ilişkiler, devlet nezdinde olmalı. Türk tiyatroları buraya gelmeli, bizim tiyatrolarımız Türkiye’ye gitmeli. Her şey kültürle olur. Kültürel yakınlık olmadıktan sonra hiçbir şeyin gerçekleşmesi mümkün değil.” (...)

“Ayrıca Azerbaycan Edebiyat Tarihi olmalı. Umumî Türk Edebiyat Tarihi yazılmalıdır. Bunun yanında Genel Türk Sanat Tarihi, Umumî Türk Tarihi kaleme alınmalıdır. Bunlara Türkiye’nin ön ayak olması gerekir.”¹⁶

Kültür, sanat, edebiyat birliğinin sağlanabilmesi için Vahapzade, Türk tarihinin köklü kültürel değerlerinin öğrenilmesinin zaruretine işaret eder. Şöyle der:

“Millî karakter öğrenilmeden millî unsurları açıklamak çok zordur. Bununla birlikte tavsiyem nedir? Önce asırlar boyu örf ve âdetlerimizi yeniden canlandırmak. Eski Türk yazılarını (Orhun Yenisey) derinden öğrenmek.”¹⁷

Bahtiyar Vahapzade, bütün dünya Türkleri arasında eskiden edebiyat birliği olduğuna dikkat çekerek köken birliğini sağlam bir dayanak olarak alıyor. Bu konuda şunları söylüyor:

“Bizim geçmişte umumî (genel) edebiyatımız vardı. Vahit (birleşik) bir Türk edebiyatı vardı geçmişte. Ama zamanla bizi birbirimizden uzaklaştırdılar. 3-5 yıl içinde inşallah geçmişteki bu birlikteliğimizi tekrar sağlayacağız. Biz Latin alfabesini de birleştirici bir unsur olarak görüyoruz. Aslında biz Latin alfabesini sizden daha önceleri kabul etmişiz. 1926’dan 1939’a kadar biz de Latin alfabesini kullandık. Bizi birbirimizden ayırmak için Ruslar, 1939 senesinde bizi Kiril alfabesini kullanmaya zorladılar. Şimdi tekrar Latin alfabesine

14 *Zaman* Gazetesi, Baku, 1998, Mülakat yapan: Fatih Ordu.

15 *Türkiye* Gazetesi, 17 Haziran 1998, Ali Tatlı’nın kendisiyle yaptığı mülakattan.

16 Erdal Karaman, “Türkiye Sevdalı Şair, Bahtiyar Vahapzade’nin Türkiye Sevdası”, www.sana-talemi.net, *Yağmur Dergisi*.

17 Nedim Yalçın’ın kendisiyle yaptığı bir mülakattan, *Zaman* Gazetesi, 3 Mayıs 1993.

döndük. Dua ediyorum ki Tatarlar, Kırgızlar, Özbekler ve diğer Türkler de Latin alfabesine dönsün. Çünkü bizim birliğimizin esası alfabe birliğindedir.”¹⁸

c. Din Birliği

Bahtiyar Vahapzade, Türklerin neredeyse hemen hemen tamamının Müslüman olması gerçeğinden hareketle, büyük Türk birliğinin yani Turan'ın hamurunun, mayasının da İslam olması konusunda hassastır. Bu hususun önemini de müdriktir. Nitekim bir hatırasını şöyle nakleder:

“1979 yılındaki Türkiye ziyaretim ayrı bir öneme sahip. Dedeman Otelinde kalıyordum. Ramazan ayıydı. Sabah ezanıyla uyanmıştım. İstanbul'un semalarında sabahın sessizliğini bozan, gökleri yankılayan bir ses. (...) O sesi en son, 4 yaşında işitmişim. Aradan yıllar geçtikten sonra bu sesi, özlemini iliklerimde hissettiğim güzel Türkiye'mde dinlemek nasip olmuştu. Ezanların biri başlıyor, biri bitiyordu. Bir taraftan ağlıyordum, bir taraftan da 'Allah Ekber' şiirini yazdım.”¹⁹

Vahapzade, İslam ortak paydasında bütün Türklerin bir araya gelerek Turan milleti olmasının önemini o kadar farkındadır ki, kendi ülkesindeki gençlerin misyonerler tarafından Hristiyanlaştırılması çabalarına şiddetle tepki duymaktadır. Şöyle der:

“Azerbaycanlı gençlerin durumu kötü. İşsizlik var. Hristiyan misyonerler ortada faaliyetler. Gençlerimize para verip kandırmaya çalışıyor. Azerbaycan'da bir Hristiyanlaştırma girişimleri var, özellikle de İsrail'in... Önlemek için çalışıyoruz.”²⁰

Vahapzade, büyük Türk milletinin kültürel dokusunun mutlaka İslam'la yoğrulması gerektiği inancındadır. Türklük ancak Müslümanlıkla ayakta durabilir. İslam olmadan Türk'ün bir manası yoktur. İslamlıkla Türklük ilişkisi konusunda şöyle der:

“Aynı zamanda Türk'ü İslamiyet'ten ayırmak olmaz. Çünkü 10 asırdır İslam'a bayraktarlık eden Türk olmuştur. Türk medeniyeti umum İslam medeniyetinden ayrılamaz. Umum İslam medeniyetinin içerisinde Türk'ün çok büyük payı vardır.”²¹

Vahapzade, Türk-İslam davasını benimsemiş şuurlu bir Müslüman Türk'tür. Müslümanlık ve Türklük bizim iki temel değerimizdir. Nitekim 1999'da yazdığı bir şiirinde şöyle der:

“Bizi indirdiler göklerden yere
Döndür tarihimin altın çağını,
İlahî, hükmünle kaldır göklere
İslam bayrağını, Türk bayrağını”²²

18 *Zaman* Gazetesi, 29 Ekim 1992, Güray Demir haberi.

19 *Zaman* Gazetesi, 12.01.2006, Enes Cansever'in kendisiyle yaptığı mülakattan.

20 *Türkiye* Gazetesi, 17 Haziran 1998, Ali Tatlı'nın kendisiyle yaptığı mülakattan.

21 Nedim Yalçın'ın kendisiyle yaptığı bir mülakattan, *Zaman* Gazetesi, 3 Mayıs 1993.

22 Bahtiyar Vahapzade, *Soru İşareti*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s.86.

ç. Milliyet ve Ülkü Birliği

Büyük Türk birliğinin gerçekleşebilmesi için Vahapzade, bütün Dünya Türklerinin, bütün Türk boylarının öncelikle kendilerini “Türk” olarak bilmeleri, bu ortak ve genel milliyet şuuruna ermeleri gereği üzerinde duruyor ve bunu önemsiyor. Ona göre bizim ortak kimliğimiz “Türk” olmaktır. Ülkü birliğimizin de “Turan” olduğunu söyleyerek bütün Türklerin elbette Turancı olması gereğine inanıyor ve bu ülkü birliğini bütün dünya Türklüğüne bilinçle telkin ediyor. Nitekim “Doğru” adlı şiirinde şöyle diyor:

“Açıp kol kanadımı
Yücelttim Türk adımı.
Ben öz dilek atımı
Sürdüm Turan’a doğru.”²³

Gerek Türkistan’da gerek Türkiye’de Türklere ortak millî kimlik adlarının Türk olduğunun unutturulması projeleri yüzyıllardır sürdürülmektedir. Emperyalistler, Türk’ün milliyetini unutturarak onun mankurtlaştırılabilmesi ve kozmopolit bir sürü hâlinde güdülebilmesi yani kolayca sömürülebilmesi için önce milliyetinin yok edilmesi gereğinin farkına varmışlardır. Emperyalizmin temel politikası şudur: Her şeyden önce Türk, “Türk’üm” demeye utanacak, milliyetini inkar edip reddedecek. İkincisi Amerika Birleşik Devletleri olacak, Avrupa Birliği olacak, şu birliği olacak, bu birliği olacak ama zinhar Türk birliği yani Turan olmayacak. Uzun yıllar Rus emperyalizmi, Türkistan Türklerine Türklüklerini unutturmaya çalıştı.

Şimdilerde de Türkiye’imizde Batı emperyalizmi ve onun yerli işbirlikçileri, Türkiye Türklerine Türk’üm demeyi utanılacak bir şey gibi sunuyor. Her Allahın günü 36 tane etnik köken adının sayılması, bu etnik ırkçılığın kutsallaştırılması demokrasi; ama Türk’üm demek ırkçılık oluyor, faşizm oluyor bilmem ne oluyor. Maalesef bu yoğun emperyalist propaganda bugün bir hayli etkili olmuştur. Öz be öz Türk evladı Türk’üm demekten utanmaktadır. Onun yerine Türkiyeliyim filan demeye başlamıştır. İşte Vahapzade, bu emperyalist zihniyetle mücadele etmiş; Türklük ve Turan bilinci üzerine yoğunlaşmıştır.

Vahapzade, emperyalistlerin Türk milletinin Türklük bilincini yok etme çalışmalarlarıyla ilgili olarak şiddetli bir tepki gösterir:

“Müstemele zinciri boğazımıza dolandığı günden bu yana bizi Türklükten dolayısıyla kökümüzden koparmak için Tatar, Fars, Midyalı ya da Arnavut diye adlandırıyorlardı. 1918 yılında bağımsızlığımızı kazandık ve önderimiz M. E. Resulzade vasıtasıyla tarihî gerçekler yerine oturdu. Fakat 30’lu yılların sonlarında Stalin, Mikoyan rejimi Türklüğümüze, adımıza, soyumuza yeniden el uzattı. Bizi kökümüzden koparmak için Türkçe

23 Bahtiyar Vahapzade, *Soru İşareti*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s.25.

isme ve Türk sözüne yasak getirdiler. Herkese yapmacıktan Azerbaycanlı mührü vurdular. Hayvan eğilip su içtiği ırmağın kaynağını bilemez. Aynı şekilde hangi ırmaktan su içtiğini bilmeyen millet de millet olamaz. Tarih boyunca bu millete hiçbir kuvvet Türklüğünü unutturamamış, unutturamayacak da. Nihal Atsız, Bozkurtların ölümünü ve dirilişini konu alan eserinde Türk soyunu ne güzel işleyerek ebedileştirmiştir.²⁴

2. Ortak Bilimsel Zemin İnşası ve Özgün Türk Bilimi İhdası

Dünya Türklüğü kültür, sanat, duygu birliğine dayalı ortak bir altyapı inşasının yanında ayrıca Türk bilim adamlarının birlikte çalışmalar yapmasının da Turan'ın gerçekleşme zeminine döşenmiş önemli bir yapı taşı olduğu inancındadır. Vahapzade, ortak bir Türk Dünyası Akademisinin kurulmasının zaruretine inanır ve buraya bütün Türk dünyasından ilim adamlarının dahil olmasını ister. Şöyle der:

“Bütün kardeş ülkelerin istifade edeceği ve merkezi Türkiye’de olan bir ‘Türk Dünyası Akademisi’ kurulmalı. Orada fen bilimlerinin yanı sıra tarihçi ve edebiyatçı olmalıdır. Ortak bir terminoloji merkezi olmalıdır. Niye bizim de dünyaca tanınan âlimlerimiz, düşünürlerimiz olmasın?”²⁵
“Fizik sahasında Azerbaycan’da büyük âlimler var. Bu ilim adamlarıyla Türk fizikçiler beraber çalışmalı. Bu çalışmaların merkezi Ankara olmalıdır. Yılda birkaç kez akademisyenler toplanıp, ortak çalışmalar yapmalılar.”²⁶

Koca Türk Vahapzade, bilim ve teknolojide de kendimize özgü, millî ruhumuzu yansıtan bir bilim ve teknoloji politikası geliştirmemiz gereğine işaret eder ve şöyle der:

“Benim Türkiye’den istediğim şu: Türkiye kendine benzer kendi bilgisayarını, kendi otomobilini, kendi füzesini yapsın. Batı’nın tekniğini olduğu gibi almasın. Bu, büyük bir milleti taklitçiliğe götürür. Tekrar eğitimin yabancılaştırılmasına dönelim. Sizin şu görüşünüze de kalbimle katılıyorum: “Bilim ve teknik yöntemleri evrenseldir... Türkiye’nin de kendi bilim ve tekniğini geliştirmesi, kendi amaç ve gayelerinden sapmaması gerekmektedir. Eğitimi başka dilde yaptıran, gençlerinin düşünme kabiliyetlerini her gün bu şekilde kirleten, her gün onlara sömürge evladı ruhu, acenta kafalılık ve aşağılık duygusu aşıl原因 bir ülke bunu yapamaz. Gereken yabancı diller, her yerde olduğu gibi ayrıca öğrenilebilir. Ama kendi dilini kaldırıp atmak, gafletlerin en büyüğüdür.”²⁷

24 Bahtiyar Vahapzade, *Zaman* Gazetesi, 22 Kasım 1995.

25 *Zaman* Gazetesi, 12.01.2006, Enes Cansever’in kendisiyle yaptığı mülakattan.

26 Erdal Karaman, “Türkiye Sevdalısı Şair, Bahtiyar Vahapzade’nin Türkiye Sevdası”, www.sana-talemi.net, *Yağmur* Dergisi.

27 <http://devturkler.com/devturk/bahtiyar-vahabzadeden-mektup-var>

Özüne Yabancılaşma Hastalığına Karşı Millî Biliş Telkini

Bahtiyar Vahapzade, bugün Türk milletinde yaygın bir hastalık olan kendi varlığına, kimliğine, kültürüne, tarihine, dinine yani bir bütün olarak özüne yabancılaşma hastalığına karşı yeniden kendine dönerek şahsiyetli bir millet olmamız gereğine şiddetli bir vurgu yapıyor. Özellikle gençlerimizin hızla batıya taparlık, kendine yabancılaşma hastalığına karşı Bahtiyar muallimin uyarısı büyük bir önem arz ediyor:

“Çok eskilerden bizim damarlarımızdan akıp, bugüne kadar devam eden kendine, kendi millî varlığına yabancılaşma, kendini küçük, başkasını büyük görmek belası da ne demektir? Niçin biz bu hastalığa tutulduk? Büyük bilginlerimiz, psikologlarımız, tarihçilerimiz, filologlarımız, filozoflarımız bu belanın sebeplerini ve köklerini araştırmalı, buna karşı savaş ilan etmeli, içimizde yaşayan kendine, kendi millî varlığına yabancılaşma hastalığından bizi kurtarmalıdır.”²⁸

“Türkiye’de öyle insanlara rastladım ki kendinden başka herkese benzemek istiyor. Bu da millet için büyük faciadır. (...) Kalbini tamamen Batıya vererek kendini unutmak kendi medeniyetine üstten bakmak bir millet olarak bizleri mahvediyor.”²⁹

Sonuç

Buraya kadar açıkladığımız gibi Bahtiyar Vahapzade’nin başlıca amacı, dünyada yaşayan bütün Türklerin yeni zamanlara özgü bir birlik oluşturmaları, birleşmeleri yani Turan ideali etrafında bir araya gelerek enerjilerini, güçlerini, birimlerini birleştirerek daha güçlü bir Türk milleti oluşturmalarıdır. Avrupa Birliği, Afrika Birliği, Arap Birliği, Amerika Birleşik Devletleri gibi herkes birleşirken Türklerin birleşmemesi, birbirinden kopuk kalması ancak başkalarına yem olmaları sonucunu doğurur. Emperyalist ülkelere yem olmamak, sömürülme için bütün dünya Türklerinin birleşmekten başka seçenekleri yoktur.

Bunun için de önce dil birliği, sanat edebiyat birliği, din birliği, bilim birliği gibi kültürel birlik altyapısını sağlam kurmaları gerekmektedir. Bu birlikler, ekonomik, siyasî ve diğer her alanda birleşmeyi kolaylaştıracaktır. Dolayısıyla Türk milletini yönetme sorumluluğunu üstlenmiş olan siyasetçilerin Bahtiyar Vahapzade’ye mutlaka kulak vermeleri gerekmektedir.

Kaynaklar

Hüsniye Zal Mayadağlı, *Bahtiyar Vahapzade, Hayatı ve Eserleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998.

Nazim İbrahimov, *Bahtiyar Vahapzade*, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü 1995.

Nazim İbrahimov, *Azerbaycan’ın Bahtiyarı*, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü 1995.

28 <http://devturkler.com/devturk/bahtiyar-vahabzadeden-mektup-var>

29 <http://www.sevincocokum.info>